

Τοπία άμυνας απέναντι σε ένα «διπλό εχθρό». Μνημεία του στρατού για τη δεκαετία του 1940 στην περιοχή της Κόνιτσας¹

Χρύσα Γιαννοπούλου* - Θεόδωρης Κούρος**

Θεωρητική και μεθοδολογική συζήτηση

Το νόημα της «άμυνας» -και μάλιστα στη συγκεκριμένη περίπτωση της «εθνικής άμυνας»- είναι να διασφαλίσει ότι η διατήρηση της δεδομένης τάξης πραγμάτων, είναι κάτι παραπάνω από προσωρινή. Προκειμένου να συμβεί αυτό, η ενδυνάμωση του χώρου, των διοικητικών συνόρων, των διακριτών συμβόλων, της περιουσίας και -μέσω αυτών- εντέλει του ίδιου του έθνους είναι το ζητούμενο για ένα κράτος και τους μηχανισμούς του. Ο Don Mitchell² εξηγεί ότι στη βάση της άμυνας, τα άτομα αλλά και οι συλλογικότητες ορίζουν και διακρίνουν τα «τοπία» τους (landscapes) απέναντι στους «άλλους». Η σύνδεση, λοιπόν, είναι η βάση της διάκρισης, αφού η τελευταία προκύπτει ως ανάγκη από την κατά κυριολεξία «επαφή» με τον «άλλο». Με αυτήν την έννοια το τοπίο είναι «διαλεκτικό».

Στο συγκεκριμένο κείμενο επιχειρούμε να δείξουμε πώς τα στρατιωτικά μνημεία μιας συνοριακής περιοχής (Κόνιτσας) διαμορφώνουν ένα διαλεκτικό τοπίο άμυνας απέναντι σε ένα «διπλό εχθρό». Η επιλογή της περιοχής της Κόνιτσας δεν είναι τυχαία. Δεν πρόκειται απλώς για μια τυπική συνοριακή περιοχή, αλλά για έναν τόπο φορτισμένο πολλαπλά από το γεωπολιτικό και ιδεολογικό σύνορο που τον ορίζει, αλλά και τον διακρίνει από τον «άλλο», αυτόν που βρίσκεται από την άλλη πλευρά τον συνόρων. Στη δεκαετία του 1940 υπήρξε ως συνοριακή περιοχή το θέατρο σημαντικών ιστορικών εξελίξεων (ελληνοϊταλικός πόλεμος – εμφύλιος), ενώ ανήκει στους τόπους εκείνους που χαρακτηρίστηκαν ως «επιτηρούμενες ζώνες» στη

¹ Κεφάλαιο δημοσιευμένο στο Βασίλης Δαλκαβούκης, Ελένη Πασχαλούδη, Νίκος Σκουλίδας, Κατερίνα Τσέκου (επιμ.), *Αφηγήσεις για τη Δεκαετία του 1940: Από το Λόγο του Κατοχικού Κράτους στη Μετανεωτερική Ιστοριογραφία*, Αθήνα: Επίκεντρο, 2012, σσ. 229-242

* Υποψήφια διδάκτορας Πανεπιστημίου Μακεδονίας

** MA Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

² Don Mitchell, «Cultural landscapes: the dialectical landscape – recent landscape research in human geography», *Progress in Human Geography*, 2002, 26/3: 381- 389.

διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου³. Στην Κόνιτσα, εξάλλου, σημειώθηκε μία απο τις κρισιμότερες μάχες απέναντι στην εισβολή των Ιταλών, αλλά και του εμφυλίου πολέμου: στις 25 Δεκεμβρίου του 1947, ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδος (ΔΣΕ), πολιορκήσε την Κόνιτσα με στόχο να την ανακηρύξει πρωτεύουσα της «κυβέρνησης του βουνού», μετά την αποτυχία να κάνει κάτι τέτοιο στα Γρεβενά και το Μέτσοβο. Έτσι παρατάχθηκαν συνολικά 2.200 άντρες απο την μεριά του ΔΣΕ και 1300 για την υπεράσπιση της πόλης, πολλοί εκ των οποίων ήταν μέλη της πολιτοφυλακής⁴.

Ένας επιπλέον λόγος για την επιλογή της συγκεκριμένης περιοχής είναι η εγγύτητα της με το ελληνοαλβανικό σύνορο. Αυτή η γραμμή, το σύνορο, είχε διαφορετικές λειτουργίες για την κάθε μια από τις αντιμαχόμενες πλευρές στη διάρκεια του πολέμου, αφού παρόλο που αποτελούσε όριο, για τον Εθνικό Στρατό, ήταν σχεδόν ανύπαρκτη για τον ΔΣΕ. Συγκεκριμένα, υπάρχουν αρκετές αναφορές για τους αντάρτες του ΔΣΕ, οι οποίοι περνούσαν μαζικά το σύνορο είτε για τη λήψη εφοδίων, που προέρχονταν κυρίως από την ΕΣΣΔ, είτε για την περίθαλψη των τραυματιών τους σε αλβανικά νοσοκομεία⁵, είτε για στρατηγικούς λόγους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για τη διαφορετική λειτουργία της συνοριακής γραμμής, ανάμεσα στις αντιμαχόμενες πλευρές, αποτελεί ο λεγόμενος «ελιγμός της Μουργκάνας» τον Νοέμβριο 1947⁶.

Η Κόνιτσα σήμερα εξακολουθεί να βρίσκεται δίπλα στα γεωπολιτικά και κρατικά σύνορα της Ελλάδας που είναι πρώτα απ' όλα όρια έθνους – κράτους. Ως τέτοια, αποτελούν «τοποθεσίες και σύμβολα δύναμης»⁷, και πολλές φορές είναι ένας χώρος στον οποίο ασκείται βία: «[τα σύνορα] διαφυλάττουν τις περιοχές τους που

³ Βασίλης Δαλκαβούκης - Γιάννης Δρίνης, «Κατανοώντας το παλίμψηστο του τόπου. Ευθείες και πλάγιες συνδηλώσεις σ' ένα συνοριακό τοπίο», στο Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Αθήνα, Νήσος, 2009, σ. 311-340.

⁴ Βλ. σχετικά Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949)*, τομ. 1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001, σ. 373-391.

⁵ Βλ. ενδεικτικά Βασίλης Δαλκαβούκης, «Παράλληλες θητείες: η εικόνα του Εθνικού Στρατού και του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας μέσα από τις μαρτυρίες ανώνυμων πρωταγωνιστών», *Κλειώ*, 2006, 3: 189-214

⁶ Το Νοεμβρίο του 1947 οι αντάρτες του ΔΣΕ βρέθηκαν περικυκλωμένοι από τις δυνάμεις του Ε.Σ. κοντά στο όρος Μουργκάνα στην Βορειοδυτική Ελλάδα και προκειμένου να αποφύγουν τη σύλληψη πέρασαν στην άλλη μεριά του συνόρου όπου δεν μπορούσε να τους ακολουθήσει μαζικά ο Ε.Σ. Έτσι, κινούμενοι παράλληλα στο σύνορο εντός του αλβανικού εδάφους έφτασαν στην οροσειρά του Γράμμου το 1948 καταφέροντας να περάσουν τα σύνορα αλλά ηττήθηκαν οριστικά από τον ΕΣ. Επιπλέον, μετά το τέλος του Εμφυλίου πολέμου οι αντάρτες, ως πολιτικοί πρόσφυγες για τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης, κατευθύνθηκαν στην άλλη πλευρά του συνόρου προφανώς λόγω του πολιτικού καθεστώτος στην Αλβανία, στην οποία είχε εγκαθιδρυθεί σοσιαλισμός. Βλ. σχετικά Μαργαρίτης, *ό.π.*, τομ. 2, σ. 98-102.

⁷ Hastings Donnan – Thomas Wilson, «Introduction», στο Hastings Donnan – Thomas Wilson (επιμ.) *Borders: Frontiers Of Identity, Nation And State*, Oxford, Berg, 1999, σ. 1.

είναι η δεξαμενή των φυσικών και ανθρώπινων πόρων του κράτους», αναπαριστώντας την κυριαρχία του. Μπορεί κανείς να πει ότι η παρατήρηση των Donnan και Wilson⁸ πως τα σύνορα -νοούμενα εδώ ως χώρος- αποτελούν ένδειξη για τις ειρηνικές ή εχθρικές σχέσεις των δύο κρατών που τα χαράσσουν, επιβεβαιώνεται αν παρατηρήσει κανείς σήμερα τα ελληνοαλβανικά σύνορα. Από την μια τα «μπούνκερ», τα πολυβολεία στην αλβανική πλευρά, από την άλλη το «τείχος» των μνημείων αλλά και των «ιερών τόπων», όπως τα εικονοστάσια, αποτελούν μάρτυρες της σχέσης μεταξύ των δύο κρατών, τουλάχιστον σε μια δεδομένη περίοδο. Αποτελούν, επομένως, «ιστορικά και σύγχρονα αρχεία για τη σχέση ενός κράτους με άλλα»⁹.

Πολυβολείο στην αλβανική πλευρά των συνόρων κοντά στην Κόνιτσα

Αλλά δεν υπάρχει μόνο η χωρική διάσταση σε αυτόν τον συσχετισμό. Η Αλβανία αποτελούσε επιπλέον έναν ιδεολογικό εχθρό, όπως ακριβώς και οι κομμουνιστές ως «εσωτερικός εχθρός». Στο πλαίσιο αυτό, το ελληνοαλβανικό σύνορο φαίνεται να μετατρέπεται σε έναν «πολλαπλά βιωμένο τόπο»¹⁰ για το έθνος, αφού στον ίδιο χώρο ο «εξωτερικός» και ο «εσωτερικός» κίνδυνος βιώθηκαν¹¹ με χρονική αλληλουχία στην ίδια δεκαετία (1940). Εδώ ακριβώς αναδεικνύεται και η ανάγκη για μια

⁸ Donnan – Wilson, ό.π., σ. 15.

⁹ Ό.π., σ. 15.

¹⁰ Βλ. σχετικά Margaret Rodman, «Empowering Place: Multilocality and Multivocality», *American Anthropologist*, 1992, 94/3: 640-656.

¹¹ Για την έννοια του «βιωμένου χώρου» ως «τόπου» βλ. ενδεικτικά Tim Cresswell, *Place, a Short Introduction*. London, Blackwell, 2004 και στα ελληνικά Παναγιώτης Ν. Δουκέλλης (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και πρόσληψης του Τόπου*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2005, σ. 9 («Πρόλογος»).

«άμυνα» περισσότερο συμβολική, που -παράλληλα με την πραγματική- διαμορφώνει καθοριστικά το χώρο ως «τοπίο άμυνας».

Το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο αυτής της συμβολικής άμυνας στην υπό διερεύνηση περιοχή είναι η πληθώρα των στρατιωτικών μνημείων που έχουν ιδρυθεί από τη λήξη του Εμφυλίου μέχρι τη δεκαετία του 1980 και αναφέρονται στους δύο πολέμους της δεκαετίας του 1940. Πολλές φορές, ταυτίζοντας τους αντιπάλους του στρατού στους δύο πολέμους, κατασκευάζουν έτσι ένα διπλό εχθρό. Ο στρατός εδώ ως διακριτή κοινότητα μνήμης¹² θα λέγαμε ότι είναι φορέας αυτού που ο Α. Gramsci ορίζει ως «πολιτισμική ηγεμονία», σύμφωνα με την οποία ορισμένες ιδέες που είναι ευεργετικές σε μια συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων παρουσιάζονται σαν «κανονικές», όπως «πρέπει», όπως τα πράγματα ήταν πάντα και οφείλουν να είναι¹³. Έτσι, η επίσημη μνήμη του στρατού, λειτουργεί διαλεκτικά με άλλες ιδεολογικές, θρησκευτικές, πολιτισμικές -γενικότερα- αφηγήσεις συγκροτώντας μαζί τους μια ενεργητική διαδικασία διαμόρφωσης του κυρίαρχου λόγου με βάση τα ίχνη του παρελθόντος, όπως τα μουσεία, τα μνημεία, τα σύμβολα κ.λπ.¹⁴.

Ο Σταυρίδης¹⁵, αναφερόμενος στο τρόπο με τον οποίο τα μνημεία λειτουργούν ως τρόποι επιβολής της κυρίαρχης μνήμης, αναφέρει:

«Ουσία της μνημειακότητας είναι πράγματι η συμπύκνωση, μέσα από μια αφαίρεση καθόλου αθώα ενός γεγονότος και η αντιπροσώπευσή του από τη μορφή του μνημείου. Δεν είναι τυχαίο ότι τα μνημεία είναι από τους ισχυρότερους τρόπους να καταγράφει μια κοινωνία την άποψη που έχει για την ιστορία της. Η αποτελεσματικότητα της επιβολής των μνημείων είναι μεγάλη, γιατί η παρουσία τους στο χώρο δίνει σ' αυτά μια εμπειρικά επαληθεύσιμη υπόσταση: Είναι εκεί σαν απόδειξη της αλήθειας τους, μιας αλήθειας όμως που δεν απορρέει από τη φυσική αλλά από την εμβληματική τους υπόσταση».

¹² Για την έννοια κοινότητα μνήμης βλ. Jeffrey Olick, *States of Memory*, Durham NC, Duke University Press, 2003.

¹³ Αντώνης Λιάκος, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο*, Αθήνα, Πόλις, 2005, σ. 53. Βλ. ειδικότερα, Antonio Gramsci, *Letteratura e vita nazionale*, Roma, Riuniti, 1977.

¹⁴ Βλ. ενδεικτικά την προσέγγιση του Μπένεντικτ Άντερσον, *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του Εθνικισμού*, Αθήνα, Νεφέλη, 1997, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα, σ. 245-277, για τη σημασία των παραγόντων αυτών στη διαμόρφωση του εθνικού λόγου ως κυρίαρχου.

¹⁵ Σταύρος Σταυρίδης, *Η συμβολική σχέση με τον χώρο. Πώς οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και ερμηνεύουν τον χώρο*, Αθήνα, Κάλβος, 1990, σ. 169.

Επομένως η μνημειακότητα σε μια συνοριακή περιοχή όπως η Κόνιτσα διαμορφώνει «μνημονικούς τόπους» (lieux de memoire, κατά τον P. Nora¹⁶), που ορίζουν το τοπίο¹⁷. Συνιστούν διάκριση και σύνδεση ταυτόχρονα: από τη μια μεριά, οι αγώνες του έθνους, που απεικονίζονται στα μνημεία του στρατού, παρατάσσονται απέναντι στον εχθρό που διεκδικεί εθνικά την περιοχή, ορίζοντας τον «άλλο». Από την άλλη μεριά, το διακριτό αυτό έδαφος, η Αλβανία, γίνεται το πεδίο που παρείχε καταφύγιο στον εσωτερικό εχθρό της χώρας, τους «κομμουνιστοσυμμορίτες», όπως μας πληροφορεί το μνημείο στον Άγιο Νικόλαο, και ταυτόχρονα ο χώρος απόθησης των Ιταλών λίγα χρόνια νωρίτερα. Έτσι, ενώ ο χώρος «διακρίνεται» σε εθνικό και μη, ταυτόχρονα ενοποιείται στη συλλογική μνήμη και «σημειώνεται» από το δημόσιο λόγο (discourse) με τη χρήση τόσο του τυπικού όσο και του συμβολικού συνόρου,

Στο πλαίσιο αυτό φαίνεται να λειτουργεί η πληθώρα μνημείων με αναφορές στον εμφύλιο πόλεμο που παρατηρεί κανείς στην γραμμή των συνόρων και τα οποία κατασκευάστηκαν κυρίως από τον στρατό στο διάστημα 1950-1980, συνιστώντας ένα συμβολικό σύνορο απέναντι στο μη «εθνικά ορθό» που εξέφραζε η Αλβανία. Αποτελούν ένα συμβολικό και ιδεολογικό «τείχος», παράλληλο με τα σύνορα, που «υπενθυμίζει», κατά κάποιο τρόπο, τον εμφύλιο πόλεμο.

Έρευνα πεδίου

Καταγράψαμε 14 συνολικά «μνημονικούς τόπους» μέσα στην Κόνιτσα αλλά και στην ευρύτερη περιοχή (9 μνημεία, 3 από τα οποία είναι τύμβοι, 1 προτομή, 2 εικονοστάσια και 3 γέφυρες). Η καταγραφή έγινε κατά την διάρκεια του 3ου Θερινού Σχολείου Κόνιτσας για την Ανθρωπολογία, την Εθνογραφία και τη Συγκριτική Λαογραφία των Βαλκανίων και περιελάμβανε επίσκεψη στους χώρους των μνημείων, συνεντεύξεις με τους κατοίκους της εκάστοτε περιοχής στην οποία βρίσκεται το μνημείο προκειμένου να εξαχθούν συμπεράσματα σε σχέση με τον τρόπο που τα εν λόγω μνημεία επιδρούν ή όχι στην τοπική μνήμη ως αναφορές στην τοπική ιστορία, φωτογράφιση και χαρτογράφηση των «μνημονικών τόπων».

¹⁶ Βλ. σχετικά Pierre Nora, «Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire», *Representations*, 1989, 26: 7-24. Πάντως, η Ελεάνα Γιαλούρη, «Η δυναμική των μνημείων: Αναζητήσεις στο πεδίο της μνήμης και της λήθης», στο Κώστας Γιαννακόπουλος – Γιάννης Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια – Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σ. 361 προτιμά την απόδοση του όρου ως «τόποι μνήμης».

¹⁷ Βλ. Mitchell, ό.π.

Τα μνημεία του στρατού για την περίοδο της Αντίστασης και του εμφυλίου μέσα στην Κόνιτσα είναι:

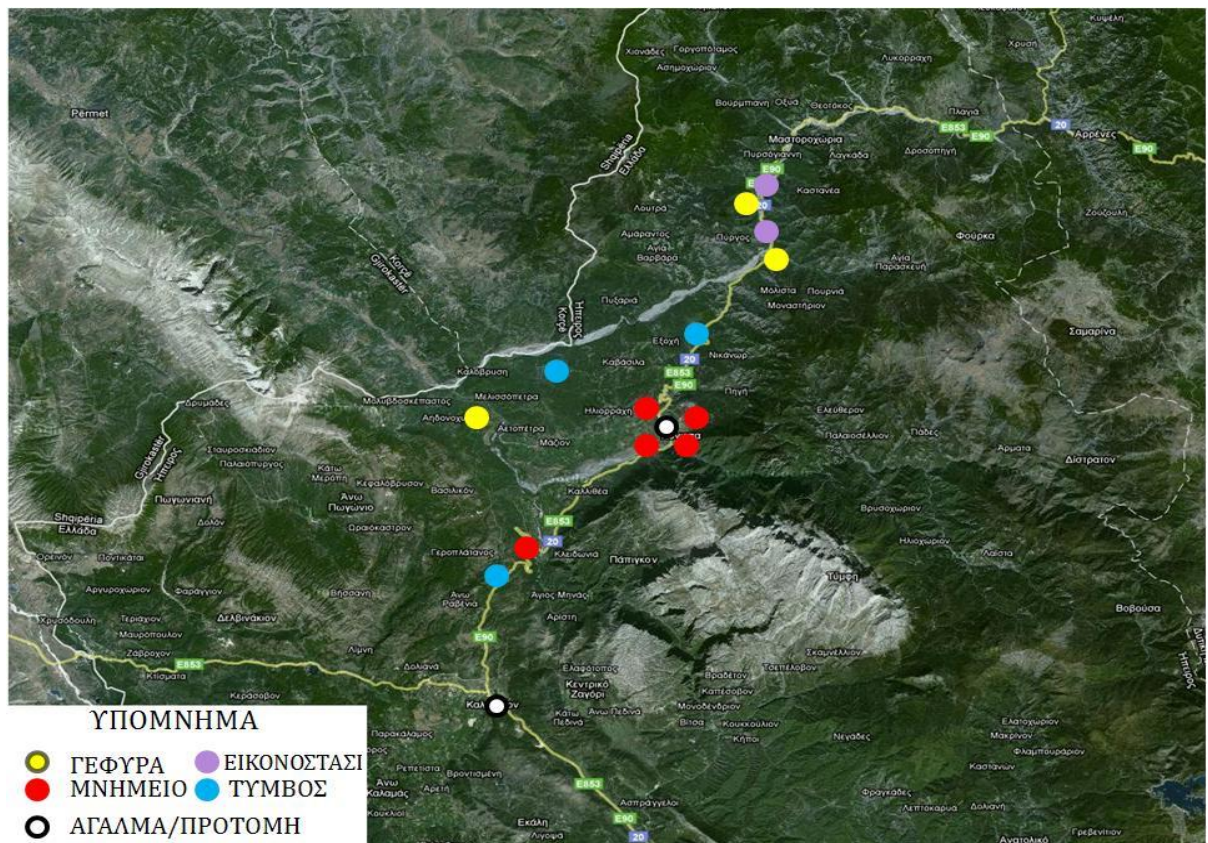
1. Το Στρατιωτικό μασωλείο Κονίτσης, που αφορά πεσόντες του 1941 -1944 και 1946-1949, κοντά στην Αναγνωστοπούλειο Γεωργική Σχολή, δυτικά της πόλης, που στήθηκε στην περίοδο 1973-1979 με εργασία στρατιωτών από το 583 Τάγμα Πεζικού.
2. Το μασωλείο πεσόντων «υπέρ βωμών και εστιών του έθνους», στην θέση «Άγιος Αθανάσιος», βορειοανατολικά της Κόνιτσας, το οποίο αφορά πεσόντες του 1940 και κατασκευάστηκε το 1946.
3. Η προτομή του υπολοχαγού Αλέξανδρου Διάκου μέσα στο στρατόπεδο της Κόνιτσας που «έπεσεν ηρωϊκώς» την 1^η νοεμβρίου 1940.
4. Τέλος, το μνημείο στο νεκροταφείο Αγίου Νικολάου, όπου έχουν ενταφιαστεί πεσόντες από την μάχη της Κόνιτσας, κατά τον εμφύλιο πόλεμο και έχει χτιστεί τη δεκαετία του '50.

Τα μνημεία της περιοχής γύρω από την Κόνιτσα είναι τα εξής:

1. Το μνημείο (τύμβος) των ΛΟΚ στο χωριό Γεροπλάτανος, που χτίστηκε το 1980 και είναι αφιερωμένο στους πεσόντες στη μάχη της Κόνιτσας το Γενάρη του 1947.
2. Το μνημείο (τύμβος) των ΛΟΚ στο φυλάκιο του Λυκόμορου, που χτίστηκε το 1980 και είναι αφιερωμένο στους πεσόντες στη μάχη της Κόνιτσας το Γενάρη του 1947¹⁸.
3. Το μνημείο των ΛΟΚ στη Βίγλα Γεροπλάτανου που χτίστηκε στη δεκαετία του '90 και είναι αφιερωμένο στους πεσόντες για τους αγώνες του έθνους.
4. Η γέφυρα στην τοποθεσία Μπουραζάνι που είναι αφιερωμένη στο Λοχαγό Βίτο.
5. Ο τύμβος στη διακλάδωση για το χωριό Τράπεζα που είναι αφιερωμένος στον Αντισυνταγματάρχη Παπαβασιλόπουλο και άλλους πεσόντες το 1948, μνημείο που χρονολογείται από τη δεκαετία του '50.
6. Η γέφυρα στη διασταύρωση για το χωριό Πύργος (Στράτσιανη)¹⁹ που είναι αφιερωμένη στον υπολοχαγό Δάικο.

¹⁸ Βλ. σχετικά και Βασίλειος Γ. Μαντζαρής, *Ο δρόμος προς το Λυκόμορο*, Αθήνα, Ελεύθερη Σκέψις, 2001, σ. 19, όπου και φωτογραφία του μνημείου.

7. Το εικονοστάσι δίπλα από τη γέφυρα που είναι αφιερωμένη στον υπολογαγό Δάικο (επίσης αφιερωμένο στον υπολογαγό) που χτίστηκε τη δεκαετία του '50.
8. Η γέφυρα του Σαραντάπορου - Σηλιωτόπουλου στη διασταύρωση για Καστανιά.
9. Το εικονοστάσι δίπλα από τη γέφυρα του Σαραντάπορου - Σηλιωτόπουλου, αφιερωμένο στο λοχαγό Σηλιωτόπουλο, που χτίστηκε τη δεκαετία του '50.
10. Το μνημείο του «μαχητή» στο Καλπάκι που είναι αφιερωμένο στους πεσόντες του 1940.

Χάρτης: Τα μνημεία της περιοχής

Όπως παρατηρεί κανείς στον χάρτη, υπάρχει πληθώρα μνημείων στην περιοχή, τα οποία σχηματίζουν δύο νοητές γραμμές: μία παράλληλη προς το σύνορο (λευκή

¹⁹ Για τις φονικές μάχες στη Στράτσιανη βλ. Μαργαρίτης, *ό.π.*, τ. 2, σ. 376-382. Για τη σημερινή διαχείριση της μνήμης του εμφυλίου στο χωριό αυτό βλ. Evangelia Matsouki, «Claiming the place commercialisation and national memory», στο Vassilis Nitsiakos – Ioannis Manos – Giorgos Agelopoulos – Aliki Angelidou – Vassilis Dalkavoukis (eds), *Balkan Border Crossings. Second Annual of the Konitsa Summer School*, Berlin, LIT, 2011 (υπό εκτύπωση).

γραμμή στον χάρτη) και μια που ακολουθεί την κεντρική οδική αρτηρία που συνδέει την Κόνιτσα με τα Ιωάννινα (κίτρινη γραμμή). Σε σχέση με την πρώτη νοητή γραμμή, εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς ότι λειτουργεί ως ένα «νοητό τείχος από σύμβολα», σύμβολα που είτε αντλούν από την κυρίαρχη εθνική μνήμη και ιστορία είτε συνδυάζονται με την θρησκεία²⁰. Από την άλλη μεριά, η τοποθέτηση των μνημείων όχι μόνο στη συνοριακή γραμμή αλλά στον παράλληλο με το σύνορο οδικό άξονα, η «μεταφορά» -με άλλα λόγια- του τείχους αυτού στον δρόμο, το καθιστά προσιτό, ορατό επομένως από περισσότερους ανθρώπους. Έτσι, επιτυγχάνεται μία επιπλέον λειτουργία στο χώρο, αυτή του «μεσολαβούντος τοπίου» (mediating landscape)²¹, μέσω του οποίου η πρόσληψη της συνοριακής περιοχής της Κόνιτσας από τους διερχόμενους αποκτά πολύ συγκεκριμένα και εμπρόθετα χαρακτηριστικά.

Ας προχωρήσουμε, όμως, σε μια περισσότερο «πυκνή περιγραφή» (thick description)²² των μνημείων αυτών. Τα μνημεία της ευρύτερης περιοχής, άρα και η επίσημη μνήμη του στρατού, επιβάλλονται στο χώρο με διαφορετικούς τρόπους. Στην περίπτωση των τριών γεφυρών, του μνημείου των ΛΟΚ κοντά στο χωριό Κλειδωνιά και του στρατιωτικού Μουσουλίου της Κόνιτσας, η επίσημη μνήμη επιβάλλεται στο χώρο με το μέγεθος των μνημείων. Στην περίπτωση των τριών τύμβων (τύμβος αφιερωμένος στα ΛΟΚ στο Γεροπλάτανο, τύμβος αφιερωμένος στα ΛΟΚ στο Λυκόμορο και ο στρατιωτικός τύμβος στη διασταύρωση για Τράπεζα) και των δύο εικονοστασίων (εικονοστάσι δίπλα από τη γέφυρα του υπολοχαγού Δάικου και εικονοστάσι δίπλα στη γέφυρα του Σαραντάπορου- Σπηλιοτόπουλου), η επίσημη μνήμη επιβάλλεται στο χώρο μέσα από τη σύνδεση με τη θρησκεία. Στο χώρο γύρω από τους τύμβους υπάρχουν εικονοστάσια που λειτουργούν ως «τοπία άμυνας» απέναντι σε μια επίσημη «αθειστική χώρα»²³. Η διάκριση γίνεται ακόμα πιο ξεκάθαρη από την πλευρά της ελληνικής μνημειακότητας που έχει αναφορές και στο θρησκευτικό επίπεδο, συνδέοντας το έτσι με το εθνικό, όπως ήδη επισημάναμε.

²⁰ Η σύνδεση της «εθνικής» μνήμης με τη θρησκεία είναι πολύ συχνή στη συνοριακή περιοχή της Κόνιτσας αλλά και σε άλλες συνοριακές περιοχές, και δημιουργεί ένα είδος «ηθο-τοπίου» (moral landscape), όπως το χαρακτηρίζει ο Gunhild Setten, «The habitus, the rule and the moral landscape», *Cultural Geographies*, 2004, 11: 389-415. Βλ. επίσης Β. Α. Rieffer, «Religion and nationalism. Understanding the consequences of a complex relationship», *Ethnicities*, 2003, 3/2: 215-242.

²¹ Caroline Scarles, «Mediating landscapes. The processes and practices of image construction in tourist brochures of Scotland», *Tourist Studies*, 2004, 4/1: 43-67.

²² Για τον όρο και τη λειτουργία του στην εθνογραφική προσέγγιση γενικότερα βλ. Clifford Geertz, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, μτφρ. Θ. Παραδέλλης Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2003,.

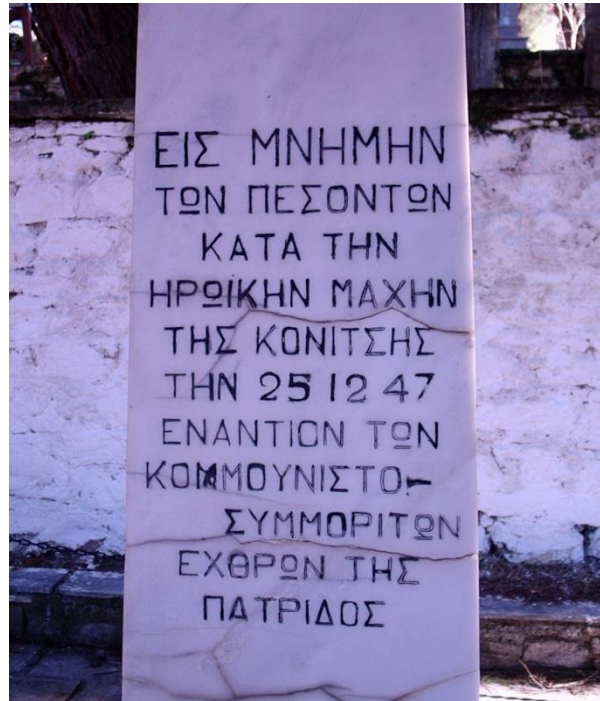
²³ Δαλκαβούκης - Δρίνης, ό.π., σ. 324-325.

Στην περίπτωση του στρατιωτικού Μουσουλίου της Κόνιτσας, η επίσημη μνήμη ταυτίζει τον εξωτερικό εχθρό, τους Ιταλούς εισβολείς του 1940, με τον εσωτερικό εχθρό, τους μαχητές του ΔΣΕ στη διάρκεια του εμφυλίου, μέσω συγκεκριμένων επιγραφών. Μια από τις επιγραφές του Μουσουλίου είναι αφιερωμένη στους νεκρούς στρατιώτες που έπεσαν «υπέρ πατρίδος» στα πολεμικά γεγονότα του 1940-1941 και 1946-1949²⁴. Η πράξη της κοινής ταφής των νεκρών των δύο πολέμων έχει μια διπλή διάσταση: από τη μία ταυτοποιεί τους εχθρούς τους οποίους πολέμησαν οι νεκροί στρατιώτες και από την άλλη ορίζει την εθνική ταυτότητα των νεκρών και τους ενσωματώνει σε μια διακριτή κοινότητα μνήμης, αυτή του στρατού²⁵.

Ενώ, όμως, ο δραματικός χρόνος των μνημείων είναι κοινός, τα πολεμικά γεγονότα της δεκαετίας του 1940, ο ιστορικός τους χρόνος, ο χρόνος δηλαδή της ανέγερσής τους είναι διαφορετικός. Τα μνημεία της περιοχής έχουν ιδρυθεί σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, υπό το πρίσμα διαφορετικών πολιτικών συνθηκών, οι οποίες αντικατοπτρίζονται με μια πρώτη ματιά στις επιγραφές των μνημείων. Τα περισσότερα μνημεία ιδρύθηκαν τις δεκαετίες του 1950 και 1960, όταν δηλαδή η ρητορική του στρατού ήταν εκείνη του νικητή και επισήμαινε τον ηττημένο αντίπαλο με τη γνωστή φράση «κομμουνιστοσυμμορίτες». Στα μνημεία της περιόδου της δικτατορίας, όταν η ίδια ρητορική αναπαράγεται με περισσότερο έντονο τρόπο, ανήκουν το μνημείο στον Άγιο Νικόλαο που είναι αφιερωμένο επίσης στους πεσόντες «εναντίον των κομμουνιστοσυμμοριτών» και το στρατιωτικό μουσουλίου της Κόνιτσας.

²⁴ Στη θέση που βρίσκεται σήμερα το μουσουλίου, ήταν ένα παλαιότερο στρατιωτικό μουσουλίου, στο οποίο είχαν ταφεί μόνο οι νεκροί του 1946-1949. Το 1973 που άρχισε να χτίζεται το σημερινό στρατιωτικό μουσουλίου μεταφέρθηκαν εκεί οστά νεκρών από το Καλπάκι. Οι επιγραφές μπήκαν το 1979 (πληροφορίες από συνεντεύξεις).

²⁵ Katherine Verdery, *The Political Life of Dead Bodies: Reburial and Post socialist Change*, New York, Columbia University Press, 1999.

Η επιγραφή του μνημείου στον Άγιο Νικόλαο

Αλλά και τα μνημεία που χτίστηκαν την περίοδο της μεταπολίτευσης και ειδικά τη δεκαετία του '80, μοιάζουν να αντιστέκονται στη νέα ρητορική είτε της εθνικής συμφιλίωσης είτε του δημόσιου πλέον λόγου της αριστερής κοινότητας μνήμης. Μετά το 1981, όταν η κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία στο ελληνικό εθνικό κράτος εκφράστηκε από το ΠΑΣΟΚ που βρέθηκε εκείνη την περίοδο στην εξουσία, οι κυρίαρχες πρακτικές διαφοροποιήθηκαν ως έναν βαθμό. Το κύριο γνώρισμα του κόμματος αυτού ήταν «(...) ένα μείγμα εθνικισμού και σοσιαλισμού που συγχώνευσε μια σοσιαλιστική στρατηγική με μια εθνικιστική στρατηγική»²⁶.

Σε ιδεολογικό επίπεδο αυτή η αλλαγή αντικατοπτρίστηκε στην εθνική συμφιλίωση, όρος που αντικατέστησε τον προηγούμενο όρο του εθνικού διχασμού, αλλά και στη θεσμική ενοποίηση της Εθνικής Αντίστασης. Το γεγονός αυτό

²⁶ Donald Sassoon, "100 χρόνια σοσιαλισμού". *Η Δυτικοευρωπαϊκή Αριστερά στον 20ό αιώνα, κρίση και προοπτικές*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2001, σ. 263, 265-266. Για τη χρήση της μνήμης της δεκαετίας του 1940 από το ΠΑΣΟΚ βλ. επίσης Λαμπρινή Ρόρη, «Από το "δωσίλογο" Μητσοτάκη στη "νέα Βάρκιζα του '89": η μνήμη της δεκαετίας του '40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ», στο Ρίκη Βαν Μούσχοτεν – Τασούλα Βερβενιώτη – Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, σ. 293-309, καθώς και Ελένη Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010, για τη γενικότερη χρήση της δεκαετίας του 1940 στο μεταπολεμικό κομματικό σκηνικό.

σηματοδότησε αφενός την αναγνώριση από το επίσημο κράτος των θυμάτων και των δυο αντιμαχόμενων πλευρών, δεξιών και αριστερών, και αφετέρου την παρουσίαση του εμφυλίου ως παραπλάνησης των Ελλήνων από τις μεγάλες δυνάμεις. Ενδεικτικό άλλωστε του ιδεολογικού προσανατολισμού που ακολουθήθηκε ήταν η εισαγωγή αλλά και η εδραίωση εκείνη την περίοδο των εννοιών *εμφύλιος σπαραγμός*, *αδελφοκτόνος πόλεμος* που χρησιμοποιήθηκαν για να χαρακτηρίσουν τον εμφύλιο πόλεμο. Είναι επίσης η εποχή που η αριστερή κοινότητα μνήμης αρχίζει να προβάλλεται έντονα σε διάφορες εκφάνσεις, είτε της πολιτικής είτε της καλλιτεχνικής ζωής του τόπου.

Παρόλα αυτά, τουλάχιστον δύο μνημεία της περιοχής, οι τύμβοι των ΛΟΚ, χτίστηκαν το 1980. Κατά τη γνώμη μας αυτό αποτελεί μια απόπειρα της ελληνικής δεξιάς μέσω μιας παραδοσιακής κοινότητας μνήμης, του στρατού, να μετριάσει τη ρητορική της αριστερής κοινότητας μνήμης σχετικά με τον εμφύλιο που είχε αρχίσει να κυριαρχεί στο δημόσιο λόγο στη δεκαετία του '80.

Συμπεράσματα

Τα τοπία άμυνας (landscapes of defense) είναι τοπία που διαμορφώνονται αλλά και επηρεάζονται από επίσημες και ανεπίσημες στρατηγικές, προκειμένου να επιτευχθούν κοινωνικοί, πολιτικοί ή πολιτισμικοί στόχοι. Μπορεί να εκφράζονται ως εδαφοποιημένοι²⁷ τόποι (μνημεία, μουσεία) με ή χωρίς λεκτικές πράξεις, αλλά σε κάθε περίπτωση συνιστούν ιδεολογικά και πολιτισμικά διατυπωμένους λόγους με την έννοια του discourse. Ως εδαφοποιημένοι τόποι είναι δυνατό να ιδωθούν από το

²⁷ Ως «εδαφοποίηση» αποδίδεται εδώ ο αγγλικός όρος territorialization, και χρησιμοποιείται για να προσδιοριστεί ένας μνημονικός τόπος που είναι στενά συνδεδεμένος με το χώρο στον οποίο βρίσκεται εγκατεστημένος. Η έννοια της «εδαφοποίησης» προκύπτει έμμεσα από την αντίθετη της έννοια, αυτήν της «αποεδαφοποίησης» (deteritorialization), με την οποία προσδιορίζονται μια σειρά από «τόπους» που δεν παρουσιάζουν απαραίτητα στενή σχέση με το χώρο, όπως για παράδειγμα οι «μη τόποι» (βλ. σχετικά Marc Augé, *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Postmodernity*, London, Verso, 1995), οι «πολλαπλές τοποθεσίες» των σύγχρονων τεχνολογιών επικοινωνίας (ΜΜΕ – Διαδίκτυο κ.λπ.), όπως τις προσδιορίζει ο George Marcus, «Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography», *Annual Review of Anthropology*, 1995, 24: 95-117, ή ακόμη τα διάφορα «τοπία» της σύγχρονης κινητικότητας των ανθρώπων (ethno-scapes), όπως τα χαρακτηρίζει ο Arjun Appadurai (βλ. ενδεικτικά, Arjun Appadurai, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis – London, University of Minnesota Press, 1996 και Arjun Appadurai, «Global ethnoscapes. Notes and queries for a transnational anthropology», στο R. G. Fox (ed.), *Recapturing Anthropology*, Santa Fe – New Mexico, School of American Research Press, 1991, σ. 191-210). Για τη χρήση του όρου «αποεδαφοποίηση» στα ελληνικά βλ. ενδεικτικά Βασίλης Νιτσιάκος, *Χτίζοντας το Χώρο και το Χρόνο*, Αθήνα, Οδυσσέας, 2003, σ. 106 και Βασίλης Νιτσιάκος, *Στο σύνορο. «Μετανάστευση», σύνορα και ταυτότητες στην αλβανο-ελληνική μεθόριο*, Αθήνα, Οδυσσέας, 2010, σ. 31-32.

πρίσμα της ποικιλομορφίας και να αφορούν από εθνικά διεκδικούμενες περιοχές που έχουν γίνει θέατρο συγκρούσεων ή τοποθεσίες με έντονο συμβολισμό, μέχρι δημόσιους τόπους μέσα σε μια πόλη, π.χ. γκέτο.

Είναι προφανές ότι στην περίπτωση της περιοχής της Κόνιτσας, μιλάμε για ένα κατεξοχήν τοπίο άμυνας, αφού και από τις δύο πλευρές ο χώρος είναι φορτισμένος με σύμβολα. Από την μια τα χιλιάδες πολυβολεία στην αλβανική πλευρά, από την άλλη τα εικονοστάσια, τα μνημεία και τα παλιά φυλάκια του στρατού. Το τοπίο άμυνας σε μεγάλο βαθμό διαμορφώνεται από τα στρατιωτικά μνημεία. Εμείς επιλέξαμε να τα «διαβάσουμε» με δύο τρόπους · από τη μία ως εδαφοποιημένους μνημονικούς τόπους όπου αναπαράγεται η επίσημη μνήμη του στρατού για τη δεκαετία του '40 και από την άλλη ως «κείμενα», όπως προτείνει η Jaqueline Tivers²⁸, αφού οι συγκεκριμένοι μνημονικοί τόποι εκτός από αντικείμενα μελέτης της επιστήμης της Ιστορίας, λειτουργούν επικοινωνιακά, επιτρέπουν δηλαδή τη μετάδοση ενός μηνύματος: της δύναμης, του ελέγχου και της ασφάλειας σε περίπτωση επίθεσης, όπως έγινε στο παρελθόν.

Συνιστούν τοπία άμυνας απέναντι σε ένα έδαφος που υποδέχθηκε στο παρελθόν δύο εχθρούς. Εκεί κατέφυγαν οι Ιταλοί, αφού αναχαιτιστήκαν το χειμώνα του '40 - '41, όπως επίσης και οι «εσωτερικοί εχθροί» - ηττημένοι του Εμφυλίου με τη λήξη του. Και το έδαφος που υποδέχθηκε τους δύο εχθρούς είναι διπλά εχθρικό: όχι μόνο υποδαύλιζε εθνικές εδαφικές διεκδικήσεις αλλά και εξέφραζε ιδεολογικές αντιθέσεις. Επομένως, το τοπίο άμυνας είναι «διαλεκτικό», γιατί ορίζει τον/τους εχθρό/ους προκειμένου να διαχωρίσει και να διασφαλίσει τη δεδομένη τάξη πραγμάτων, αφού η συλλογική μνήμη που αναπαράγεται μέσα από αυτό είναι θεμελιώδης αναφορικά με την εθνική ταυτότητα και ενότητα την οποία υπερασπίζεται. Κι επειδή όπως σημειώνει ο Gillis²⁹ «η μνήμη, όπως και η ταυτότητα δεν είναι πράγματα για τα οποία σκεφτόμαστε, αλλά πράγματα με τα οποία σκεφτόμαστε», το τοπίο άμυνας που μελετήσαμε, εξυπηρετώντας την επίσημη μνήμη στην περιοχή, υπαγορεύει παραμέτρους για τον τρόπο με τον οποίο «επιβάλλεται» να σκεφτεί κανείς ή να ανακαλέσει τα γεγονότα της δεκαετίας του '40 στην υπό διερεύνηση περιοχή

²⁸ Jaqueline Tivers, «The Home of the British Army: the iconic construction of military defence landscapes», *Landscape Research*, 1999, 24: 303-319

²⁹ John R. Gillis, «Memory and Identity: The History of a Relationship», στο John R Gillis (ed.) *Commemorations. The politics of national identity*, Princeton, Princeton University Press, 1994, σ. 5.

Βιβλιογραφία

- Appadurai Arjun, «Global ethnoscares. Notes and queries for a transnational anthropology», στο R. G. Fox (ed.), *Recapturing Anthropology*, Santa Fe – New Mexico, School of American Research Press, 1991, σ. 191-210
- Appadurai Arjun, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis – London, University of Minnesota Press, 1996
- Augé Marc, *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Postmodernity*, London, Verso, 1995
- Cresswell Tim, *Place, a Short Introduction*. London, Blackwell, 2004
- Donnan Hastings - Thomas Wilson, «Introduction», στο Hastings Donnan - Thomas Wilson (eds.), *Borders: Frontiers Of Identity, Nation And State*, Oxford, Berg, 1999.
- Geertz Clifford, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, μτφρ. Θ. Παραδέλλης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2003,.
- Gillis John R., «Memory and Identity: The History of a Relationship», στο J. R. Gillis (ed.) *Commemorations. The politics of national identity*, Princeton, Princeton University Press, 1994.
- Gramsci Antonio, *Letteratura e vita nazionale*, Roma, Riuniti, 1977.
- Katherine Verdery, *The Political Life of Dead Bodies: Reburial and Post socialist Change*, New York, Columbia University Press, 1999
- Marcus George, «Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography», *Annual Review of Anthropology*, 1995, 24: 95-117
- Matsouki Evangelia, «Claiming the place commercialisation and national memory», στο Vassilis Nitsiakos – Ioannis Manos – Giorgos Agelopoulos – Alike Angelidou – Vassilis Dalkavoukis (eds), *Balkan Border Crossings. Second Annual of the Konitsa Summer School*, LIT, Berlin, 2011 (υπό εκτύπωση).
- Mitchell Don, «Cultural landscapes: the dialectical landscape – recent landscape research in human geography», *Progress in Human Geography*, 2002, 26/3: 381- 389.
- Nora Pierre, «Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire», *Representations*, 1989, 26: 7-24.
- Olick Jeffrey, *States of Memory*, Durham NC, Duke University Press, 2003

- Rieffer, B. A., «Religion and nationalism. Understanding the consequences of a complex relationship», *Ethnicities*, 2003, 3/2: 215-242.
- Rodman Margaret, «Empowering Place: Multilocality and Multivocality», *American Anthropologist*, 1992, 94/3: 640-656.
- Sassoon Donald, «100 χρόνια σοσιαλισμού». *Η Δυτικοευρωπαϊκή Αριστερά στον 20ό αιώνα, κρίση και προοπτικές*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2001
- Scarles Caroline, «Mediating landscapes. The processes and practices of image construction in tourist brochures of Scotland», *Tourist Studies*, 2004, 4/1: 43-67.
- Setten Gunhild, «The habitus, the rule and the moral landscape», *Cultural Geographies*, 2004, 11: 389-415.
- Tivers Jaqueline, «The Home of the British Army: the iconic construction of military defence landscapes», *Landscape Research*, 1999, 24: 303-319
- Αντερσον Μπένεντικτ, *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του Εθνικισμού*, Αθήνα, Νεφέλη, 1997, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα.
- Γιαλούρη Ελεάνα, «Η δυναμική των μνημείων: Αναζητήσεις στο πεδίο της μνήμης και της λήθης», στο Κώστας Γιαννακόπουλος – Γιάννης Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια – Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σ. 349-380.
- Δαλκαβούκης Βασίλης – Γιάννης Δρίνης, «Κατανοώντας το παλίμψηστο του τόπου. Ευθείες και πλάγιες συνδηλώσεις σ' ένα συνοριακό τοπίο», στο Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Αθήνα, Νήσος, 2009, σ. 311-340.
- Δαλκαβούκης Βασίλης, «Παράλληλες θητείες: η εικόνα του Εθνικού Στρατού και του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας μέσα από τις μαρτυρίες ανώνυμων πρωταγωνιστών», *Κλειώ*, 2006, 3: 189-214
- Δουκέλλης Παναγιώτης Ν. (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και πρόσληψης του Τόπου*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2005
- Λιάκος Αντώνης, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο*, Αθήνα, Πόλις, 2005.
- Μαντζαρλής Βασίλειος Γ., *Ο δρόμος προς το Λυκόμορο*, Αθήνα, Ελεύθερη Σκέψις, 2001.

- Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949)*, τομ. 1-2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001.
- Νιτσιάκος Βασίλης, *Στο σύνορο. «Μετανάστευση», σύνορα και ταυτότητες στην αλβανο-ελληνική μεθόριο*, Αθήνα, Οδυσσέας, 2010
- Νιτσιάκος Βασίλης, *Χτίζοντας το Χώρο και το Χρόνο*, Αθήνα, Οδυσσέας, 2003
- Πασχαλούδη Ελένη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010
- Ρόρη Λαμπρινή, «Από το “δωσίλογο” Μητσοτάκη στη “νέα Βάρκιζα του ’89”: η μνήμη της δεκαετίας του ’40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ», στο Ρίκη Βαν Μούσχοτεν – Τασούλα βερβενιώτη – Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, σ. 293-309.
- Σταυρίδης Σταύρος, *Η συμβολική σχέση με τον χώρο. Πώς οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και ερμηνεύουν τον χώρο*, Αθήνα, Κάλβος, 1990.